

Cognitive aspects of touch as a source of linguistic reflection

[Kognitivní aspekty hmatu a doteku jako zdroje jazykových reflexí]

Jiri Korostenski

DOI: 10.18355/XL.2017.10.02.11

Abstrakt

Cílem článku je analyzovat proces vzniku a výsledky jazykových reflexí v konkrétní zdrojové oblasti hmatu, a to vše v česko-ruském srovnání. Vzájemné souvislosti mezi nimi mají různou povahu. Zdá se, že shodný zdroj hmatových vjemů přispívá k tvorbě omezeného počtu konceptuálních metafor ve shodných schématech, jako např. ‚nádo-ba‘ nebo ‚potrubí‘. Často nejsou pojmově ani sémanticky v mezijazykovém srovnání totožné. Shodná konceptuální schémata jsou často slovtvorně odlišná.

Klíčová slova: jazykové reflexe, zdrojová oblast, hmat, česko-ruské srovnání, konceptuální metafory a schémata.

Úvod

Kognitivní směr v jazykovědě se v současnosti stal pevnou součástí nejen americké, ale i evropské lingvistiky. Americké pojetí vychází z modelu jazykového obrazu světa, odvozených kognitivních metafor v pojetí J. Lakoffa, M. Johnsona (2002:11), J. Langackera (1987) a na bázi prototypické kategorizace jevů E. Roschové (1977:15), v němž rozhodující úlohu zaujímá pojmový systém člověka. Nejenom řídí a ovlivňuje myšlení, ale rozhodujícím způsobem strukturuje a vytváří předpoklady pro metaforické myšlení a následné ztvárnění pojmových struktur v podobě jazykových reflexí a řečového vyjadřování. Selektivnost tak zůstává nejpodstatnějším konstitutivním prvkem modelů jazykového obrazu světa. Ve výsledku nejsou tyto principy strukturace objektu pojmenovány a nehrají rovněž podstatnou roli, což se odráží v návazných významových souvislostech. Příkladem může být i barevná stálost objektů, která se „nepromítá“ do lexikálního významu, stejně jako difúznost různých významových struktur v procesech prototypické organizace slovní zásoby, srv. např. E. Roschová (1977), I. Bartoš (2007).

V pracích kognitologů (Janda 2004, Langacker 1987 aj.) se zmíněné názory objevily v různém stupni rozpracovanosti. Nicméně lze pozorovat značnou shodu v tom, že jde o hierarchizované uspořádání konceptualizovaných entit ve smyslu jejich obsahu i konkrétní funkce a úkolů, které plní. Lze dovodit, že zde hovoříme o konceptech stěžejních (základních), mezi něž patří zcela nepochybně ty, které „kumulují“ konkrétní lidské zkušenosti z bezprostředního a každodenního kontaktu člověka s praxí.

Ruský a obecně východoevropský vývoj kognitivní lingvistiky navazuje na tradiční lingvokulturologická a kulturologická studia. Na rozdíl od středoevropského a amerického přístupu ruské pojetí konceptu ve většině prací z kognitivní lingvistiky stalo ústřední a relativně velmi stabilní strukturou myšlení, související s jazykovými reprezentacemi, ale nenahrazující pojem v Ogden-Richardsově trojúhelníku v řetězci slovo – předmět – pojem. Koncept se v jejich pojetí spolupodílí na tvorbě jazykového obrazu světa (Alefrenko 2010:191 n.) a vstupuje s ním do složitých interakcí. Výsledkem jsou pak jazykové realizace etnokonceptů. Ani tento přístup, beroucí v úvahu celou řadu proměnných faktorů, nebyl schopen zobecnit byť alespoň základní

algoritmus „prognózování“ jazykových realizací za určitých předem vymezených podmínek. Preciznost a rozpracovanost vztahů konceptu k okolí tak ostře kontrastovala s reálnými výsledky v oblasti jazykových realizací. Proto v současnosti dochází v ruské lingvistice k reflexi stavu a kritice uvedeného pojetí konceptu (Rachilina 2010: 15). Dle jejího pohledu koncept jako funkční typ neexistuje, poněvadž průkaznosti odporují dosažené experimentální výsledky s jeho sémantikou, v nichž využila přívlaskových konstrukcí odpovídajících jmen s adjektivem hluboký/глубокий, genitivu míry, komitativu a spojení s předložkou v/v prostorového významu. Prototypické kategorizaci mimojazykové reality dominovalo zpočátku pojetí konceptuálních metafor, nicméně v současnosti lze pozorovat v tomto úseku kognitivního výzkumu určité sblížení výše uváděných východisek. Proto se např. užívá pojmu topologického (obrazného) schématu jako součásti analýzy metaforického odrazu mimojazykové skutečnosti. Metaforu pak lze považovat za výsledek správného pochopení jevů a faktů z určité oblasti (cílové) na pozadí oblasti jiné (zdrojové) (Воронина 2012: 55).

V české jazykovědě se dlouhodobě kognitivními výzkumy zabývá I. Vaňková. Vychází z polské kognitivní jazykovědy Je. Bartmiňského (2009) o jazykovém obrazu světa a etnolingvistických stereotypch. I. Vaňková předpokládá, že schopnost řeči tematizovat vytváří velmi dlouhé a složité propojené, zpravidla metaforicky, řetězce různých konceptualizací, jako např. *vody a vodního toku, společné cesty nebo lidských orgánů* (Vaňková 2007: 8, 9). Konkrétní jazykové obrazy *strachu* (Saicová Římalová 2007: 13 n.), *vody* (Nebeská 2007: 19 n.) a další jsou již pro češtinu zpracovány jako dílčí fragmenty jazykového obrazu. Zmíněné konceptualizační oblasti se stávají zdrojem a počátkem konceptualizačního procesu, ukončeného obvykle v cílové jazykové realizaci metaforou určitého typu. Česká kognitivní škola pracuje s východisky jazykového obrazu světa a navazující plynulé konceptualizace, přičemž je zdůrazněn kolektivně sdílený aspekt kognitivního prvku v jazyce.

V naší práci sdílíme český pohled na kognitivní procesy v přirozených jazycích s tím, že současně uznáváme význam slovtvorné dynamiky a nominace pro kognitivní výzkumy. Cílem naší práce je analyzovat způsoby jazykových reflexí v kognitivních procesech dvou jazyků, a to češtiny a ruštiny, provést srovnání dílčího segmentu jazykových reflexí češtiny a ruštiny, opírající se o zdrojovou oblast hmatu, s níž bezprostředně souvisí dotek nejenom jako zdroj vnímání, ale i výchozí bod transformací směřujících k jazykovým realizacím. V řadě případů jazykové reflexe nabývají metaforické povahy. V další analýze a klasifikace byl materiál řazen do struktur podle typologie výchozího smyslového vjemu a mezijazykově srovnáván. Zdrojem jazykového materiálu pro analýzu byly jak české, tak ruské slovníky výkladové, překladové, frazeologické, sémantické a etymologické, přičemž sledovaný materiál rozsahově zahrnoval zdrojové a pojmové sekvence se souvisejícími taktálními vjemy.

Mechanismus kognitivních změn považujeme za kontinuální a neustálý proces, opírající se o nejrůznější zdrojové oblasti v lidském myšlení a psychice a směřující do oblasti cílového jazykového vyjádření. Spolu s I. Vaňkovou (2007) považujeme lidské smysly za jednu ze zdrojových oblastí, z níž počáteční vjemy nabývají pojmových a konceptualizačních hodnot.

Postupy jazykových realizací se pak staly předmětem srovnávací analýzy v obou jazycích. Proto srovnávací výzkum kognitivních procesů v obou jazycích zahrnuje nejen analýzy kognitivních postupů v obou jazycích, ale zahrnuje rovněž srovnávací pohledy na funkcionální a sémantické odlišnosti slovtvorných prostředků v cílových jazykových realizacích. Kognitivní potenciál slovtvorných prostředků je ukryt i v pojmenovacích procesech, nicméně je zatím využíván málo. Problematiku

srovnávacích aspektů kognitivního potenciálu slovtvorných modelů na příkladu slovenštiny a ruštiny nastínila N. Korina (2012). Došla k závěru, že k rekonstrukci naivního modelu světa mohou významně přispět právě kognitivní potence slovtvorných prostředků, čímž lze objasnit i vztahy mezi různými jazykovými a pojmovými kategoriemi (Korina 2012: 80).

Současná věda rozeznává zpravidla pět tradičních smyslů: zrak, hmat, sluch, čich a chuť. Taktilní počítky a vjemy jsou zprostředkovány specifickými receptory lidského těla. Vedle počítků zrakových jsou chápány jako druhý nejvýznamnější zdroj lidského poznání okolního světa. I v literatuře (Vaňková a kol. 2005: 163 n.) se dnes takové pojetí objevuje velmi často. V uvedené souvislosti je nutné si připomenout význam *hmatu* a *doteku* jako podstaty taktilního vnímání pro smysluplný život např. nevidomých lidí. Zdravý člověk si tyto souvislosti uvědomí např. až za naprosté tmy, v níž vizuální orientace selhává. Následné informace člověk přijímá a vytváří si představy o okolí pouze dotekem a hmatem (Korostenski 2011). Uvedené perceptivní podněty vznikají na základě reálného fyzického kontaktu s okolím. Jen tak lze vysvětlit spojení: *...ani jsem se ho nedotkl...; ...nech mě na to sáhnout...; ...musím si vše nejprve ohmatat (osahat) a pak ti řeknu... apod.*

Taktilní činnost z hlediska pojmového a jazykového

Po doteku hmatem zjistíme, zda je něco ‚studené‘, ‚teplé‘, popř. ‚bolestivé‘. Nicméně šíře ‚informační‘ škály ‚sémantických‘ možností těchto počítků je nesrovnatelně pestřejší nejenom ve smyslu přesnější specifikace např. teploty, jako ‚vroucí‘, ‚horké‘, ‚vlažné‘, ‚chladné‘, ‚studené‘, ‚ledové‘ vody apod., ale i dalších fyzikálních charakteristik povrchu předmětů, srov.: ‚vlhký‘, ‚drsný‘, ‚hrubý‘, ‚hladký‘, ‚mokrý‘, ‚jemný‘, ‚hebký‘ apod.. Můžeme dokonce definovat tvary předmětů, které vnímáme pouhým dotekem a hmatem, srov. např.: ‚protáhlý‘, ‚zaoblený‘, ‚kulatý‘, ‚šišatý‘, ‚ostrý‘, ‚tupý‘, ‚špičatý‘, ‚hranatý‘ atd.

O významu hmatu prostřednictvím doteku pro náš systém poznání svědčí i způsob identifikace pohybů vlastního těla, které mohou být mimovolné, ale i cíleně zaměřené na určitou oblast poznání. Dotekem a hmatem tak zjistíme například to, zda nás *bolí* nějaký vnitřní orgán, *zub* či pracuje *srdce* (tlukot), funguje *krevní oběh* (tep), jak nám *vyrostly* vlasy, vousy, nehty apod.

Bohatě strukturovaný systém členění pojmů je na jazykové úrovni reflektován výrazy, které jsou zdrojovou oblastí pro cílové sféry četných metaforizovaných významů. Nejvíce se týkají procesů ‚*vnímání*‘, ‚*poznání*‘, ‚*mentálních aktivit*‘, ‚*mezilidských a společenských vztahů*‘. Pro formování pojmů a představ je pak důležité, že taktilní procesy jsou podle specifiky svého zaměření organizovány do dílčích struktur, což je reflektováno i ve specifických slovtvorných prostředcích. Jde o *způsoby* hmatu: *pro-hmat-a-t*, *o-hmat-a-t*, *na-hmat-a-t*. Ty již zřetelně aktivizují v určitých momentech konceptualizační schémata, např. ‚nádoby‘ a reflektují její vnitřní prostor, srov. např.: *...prohmatal zevrubně dutinu břišní... (врач оцупал брюшную полость)* a *...zjišťoval příčinu bolesti vnitřních orgánů... (на дне оцупал камень)*; *ohmatal ostří zbraně (...он оцупал/охватил лезвие ножа)* a *ohmatala krajinu očima* [SSJČ III 1989: 519] (*...она охватила местность взглядом*). Nicméně jazykový obraz češtiny reflektuje i samotný *výsledek této činnosti*, zejména v podobě adjektiv a adverbii, srov.: *puls je nehmtný; cukroví se nám zdálo ohmatané; nejcitlivější místo hmatu je na špičce jazyka; výzkum přinesl první hmatatelné výsledky; hmatatelně cítil svou bídu* (SSJČ II 1989: 49) (*пульс неоцуптн, пирошки нам показались захватанными, самое чувствительное место осязания находится в кончике*

языка ..., исследования принесли осязаемые результаты, остро чувствовать нужду ...). Slovotvorně jsou s nimi spojeny i deriváty substantivní, jako např.: *hmaták, hmatáč, hmatadlo, hmatník* a další. V některých případech jsou metaforizované významy vázány na specifickou spojitelnost, srov. např. *hmatatelny* (*dostavily se první hmatatelné výsledky*). Zpravidla jde o metaforizovaná užití na rozdíl od *nehmatný* (*puls byl nehmatný*).

V obou jazycích vystupují jako zdrojové sféry některé orgány hmatu, jako např. *ruka* (*рука*), *noha* (*нога*), *jazyk* (*язык*), *loket* (*локоть*) apod, ale podrobný rozbor jsme provedli pouze v případě slova *ruka*.

Ruka jako zdrojová sféra jazykových reflexí

Pohyb ruky, provedený s cílem realizace vjemového počítku hmatem, je v češtině strukturován z hlediska prostorové lokalizace různě, zpravidla bez stanovení horizontální, ale i vertikální osy. V případě typu *sáhnout, vysáhnout* (*достать*), srv. např.: *svíce vosková tak dlouhá, jak já mohu od země vysáhnouti* (SSJČ [VII] 1989: 330) jde o význam přímý. V metaforizovaných významech je pohyb rukou často konceptualizován z perspektivy vztahu k hranici plošně, např. *zámezí*, mimo určité meze⁴, *soumezná vědy* ‚se společnými předměty / mezemi zájmu‘; *zamezit*, nedovolit překonat určitou mez⁵. Cílená lokalizace doteku však může určitou hranici překročit nebo naopak nepřekročit či zasáhnout předmět jako celek nebo naopak pouze jeho určitou část, např. *přesáhnout*, dotknout se něčeho **za** stanovenou mezí⁶; *přehmátnout* ‚hmatem ruky přejít **za** stanovenou mez‘; *nedosáhnout / nedohmátnout* ‚ukončit pohyb ruky **před** stanovenou mezí‘; *obsáhnout* ‚obemknout prsty / rukama určitý objekt‘; *ohmatat* ‚hmatáním **obsáhnout** vnější povrch‘ ‚nádobý‘; *zasáhnout* ‚umístit něco **do** vymezeného prostoru‘. Ve zdrojové oblasti zmíněného typu se vytvářejí základy, z nichž v cílové sféře vznikají metaforizované abstraktní významy, odrážející se v konkrétních výrazech, spojené s mentální sférou člověka, srov.: *významový přesah; ...dosah svých slov si plně neuvědomoval...; ...nepodařilo se mu nahmatat souvislosti dávného příběhu...;* ale cílovou sférou může být také ‚poznání‘, srov.: *obsáhl pohledem celý kraj* (SSJČ [III] 1989: 426), popř. ‚pochybení‘ pracovníků *v minulosti již došlo k několika přehmatům úředníků*.

V ruštině se na úrovni sloves systém vyjádření doteku s češtinou částečně shoduje. Proto je vertikální orientace slovesa neutrálního významu *доставать*, stejně jako v češtině pro posluchače / čtenáře zřejmá až z kontextu, srov.: *Он рукой еле доставал до потолка помещения. (Rukou sotva dosáhl na strop místnosti.)*. Nespécifikovaná jsou v ruštině i vyjádření lokalizace na povrchu plošného nebo prostorového útvaru. Etymologicky a sémanticky se jedná zejména o deriváty od kořene **-кас-**, **-трон-**, které ve srovnání s češtinou vyjadřují dílčí operace procesů a stavů ‚doteku‘, ‚uchopení‘, ‚držení‘ a ‚lokalizace doteku‘ ve vymezeném prostoru ‚nádobý‘ poněkud jinak. Např. ‚letmý (lehký) dotek‘ vyjadřuje sloveso *прикоснуться*, srov.: *Правитель прикоснулся двумя пальцами к орденскому кресту владык se lehce dotkl dvěma prsty řádového kříže*. Rovněž u slovesa *дотронуться* je ve spojení *...но стоит дотронуться до дверцы шкафа...* vyjádřena větší míra obtížnosti a zejména ‚jednorázovosti‘, která souvisí s realizací doteku, srov. např.: *Дítě недосáhне на клику* (tj. ‚vztáhlo ruku a uchopilo ji do ruky‘) *Ребёнок не достаём до ручки. Мам krátке рuce, а немогу прото досáhnout на ткаицькы bot*. Podobně i sloveso *касаться* vyjadřuje doteky opakované bez trvalého uchopení. Nicméně v češtině může fáze vzniku doteku být i zdrojem pro metaforicky konceptualizované schéma. Tak např. některé ‚dlouhodobější / trvalé kontakty, vztahy a okolnosti‘ mohou být konceptualizovány prostorově jako ‚nádoba‘ či pouhý

,objekt', srov. situaci v češtině v porovnání s ruštinou: *dosáhl na funkci rektora / značného jmění (достичь поста ректора /нажить большое состояние)*; *armáda zasáhla do konfliktu (армия вмешалась в конфликт)*. Je zřejmé, že ruské výrazové ekvivalenty se zde konceptualizačně shodují s českými dosti výrazně.

Cílové oblasti, v nichž je / není významově realizován lokalizovaný ,kontakt ruky' s objektem doteku a jejich metaforické reflexe, srov. např.: *přesáhnout převýsit (выйти за рамки)*, ,dotknout se něčeho **za** stanovenou mezí'; *nedosáhnout / nedohmátnout не достичь / не достать*, ,ukončit pohyb ruky **před** stanovenou mezí'; *zasáhnout попасть / задеть*, ,umístit něco **do** vymezeného prostoru'; *obsáhnout охватить пальцами / руками*, *obemknout prsty / rukama* určitý objekt'; *ohmatat* ,hmatáním **obsáhnout** určitý objekt na vnější / vnitřní ploše', nejsou v ruštině, s výjimkou posledně uvedeného případu, realizovány ze zdrojové oblasti spojené se sférou dotekových vjemů ruky. Proto i metaforizované významy tohoto typu, v nichž je kritériem lokalizace ve vztahu k hranici, např. vzdálenost těchto hranic a jejich obsah, se v ruštině pohybují již mimo pojmovou oblast ,kontakt ruky', srov. např.: *перегиб (промах) přehmat (úředníků, soudců)*, významový přesah'; *rozsah díla объем произведения; obsah díla содержание произведения*. Oba poslední příklady jsou dvě složky stejného konceptualizačního schématu ,nádobý', nicméně představově prezentují v češtině souvislost s ,hmatem', zatímco pro ruštinu je prvořadým zdrojem obecně nerozlišená vjemová percepce a teprve ve druhém z nich jde o poslední segment taktických procesů, tj. ,držení'. V češtině uvedená fáze taktického procesu dále motivuje v obecné rovině některé ,vztahy', srov.: *nadržovat někomu; držba půdy; údržba stroje, domu* apod.

Lze dojít k závěru, že dílčí fragment jazykového obrazu, v němž se jako zdroj profilují pohyby hmatového orgánu ,ruky' za účelem změny ,lokalizace' doteku, popř. hodnocení jeho ,kvality', je v češtině i ruštině konceptualizován prostorově-orientačním schématem ,špatný je mimo hranice'. Nicméně zdroje a formální vyjádření metaforických konceptualizací se v obou jazycích odlišují. Ve skupině kognitivních procesů na bázi taktických kontaktů jsou tyto v češtině významným zdrojem i pro další metaforické schematizace, např. typu ,potrubí'. V cílové oblasti ústí obecně do vztahů, v nichž jsou reflektovány, s ohledem na aktivizaci dílčích částí ,nádobý', jako ,vnitřek', ,povrch', ,obsah', ,hloubka' apod., popř. do různých ,průvodních okolností'. Rovněž lze identifikovat ,směr pohybu', např. *brát si úvěr / брать кредит; bereš si to příliš k srdci / вы принимаете всё слишком близко к сердцу; sebral mi moje myšlenky / он забрал мои идеи* (,směr k sobě') a naopak *pustil vše z hlavy / он выбросил всё из головы; pouští draka* (,směr od sebe') / *он запускает бумажную змею*, ,vůli' živých bytostí, zda chtějí být v něčí blízkosti či nikoli, jako např.: *zadržet někoho → policie zadržela podezřelého na 48 hodin* (,vynucená blízkost pro zadrženou osobu') *полиция задержала подозреваемого на двое суток; zápasník přidržoval soupeře na lopatkách* (,nedobrovolně zadržoval') *борец прижимал соперника на лопатках*, a naopak uvolnění: *opustil náš debatní kroužek a přešel do jiného / (dobrovolně odešel) покинул нашу дискуссионную группу и перешел в другую; připustil, že jeho názor je zajímavý* (,dobrovolně souhlasil s něčím názorem') *он признал, что его взгляды интересны*. V uvedené zdrojové skupině lze v obou jazycích pozorovat nejenom značné shody v nespecifikovanosti taktického kontaktu rukou, ale i v cílových metaforických realizacích. V nich převažuje konceptualizační schéma ,myšlenky, názory jsou entity'.

Důležitým sémantickým podtypem je ,kvalita držení' a ,kvalita uchopení'. V češtině i ruštině je ,kvalita držení' i ,kvalita uchopení', podobně jako ,směr pohybu' konceptualizována běžným schématem ontologické metafory (Lakoff – Johnson:

47), personifikující slovesný děj. Pro cílovou oblast má čeština několik sloves, z nichž nejfrekventovanější je *držet*, *lpět* / *держат*, *липнуть* (*цепляться*). Každé z nich vyjadřuje poněkud odlišnou kvalitu vztahů, přičemž jazyková vyjádření mohou mít různě zabarvené konotace: *drží to jako helvítská / židovská víra* (*держится намертво*) (Mokienko – Wurm 2002: 582), velmi kvalitní spoj neživých objektů; *smíla se mu lepší na paty*, velký neúspěch; *drží se jí/ho jako veš košile / drží se jí/ho jako klišé* (*вцепиться в кого, во что мёртвой хваткой/как клею*) (Mokienko – Wurm 2002: 231), velmi pevný vztah (hodnocení výrazně pejorativní); *přilepil se k nim* (*пристал к ним как пенею*), vztah jednoho člověka ke skupině, přičemž zájem na udržení vztahu má pouze dotyčný jedinec (hodnocení mírně pejorativní). Člověk sám může vyznávat určité hodnoty a názory, srov.: *lpí na svém přesvědčení*; *lpěli na životě do posledního okamžiku*, ale pokud je osoba v pozici subjektu nahrazena určitými abstraktními pojmy, jsou získané konotace výrazně záporné, srov.: *na ruku mu lpí čí krev nevinných lidí* (*на его руках чья кровь; его руки обгарены чьей кровью*) (Mokienko – Wurm 2002: 282); *lpí na něm sech nemanželského dítěte* (*на нём наложено клеймо незаконнорожденного ребенка*).

V cílové oblasti může být pojem ‚dlouhodobý kontakt‘ formálně a sémanticky propojen s kořeny **-drž-**, **-chop-** a etymologicky příbuzným **-chv-**. Významově často vyjadřuje ‚trvalost‘ výsledku doteku a ‚následující fáze uchopení‘. Při pohledu z češtiny, srov. např.: *zdrženlivý člověk se většinou tváří neutrálně* (*сдержанный человек*) – ‚člověk schopný omezit své citové projevy‘; *zdržovací taktika je při politických jednáních účinná* (*тактика замедления*) – ‚postup mající za cíl co nejdéle konzervovat status quo‘ je uvedený prostor konceptualizován schématem metafory ‚potrubí‘. Deriváty vytvořené od kořene **-chop-** primárně následují fázi po doteku, kdy je předmět uchopen, což se stává významným zdrojem pro cílovou oblast mentálních činností, srov.: *schopný člověk* (*способный человек*), *porpř. s negativními konotacemi všehoschopný člověk* (*человек способный на всё плохое*); *neschopný něco zařídít* (*неспособный что-либо оформить*). V uvedené cílové sféře mohou deriváty vyjadřovat i poznávací činnosti, srov.: *rochopil vše velmi rychle* (*он понял все быстро*); *má dobré poznávací schopnosti* (*у него хорошие познавательные способности*); *mít rochopení* (*понимать*); zdravotní stav: *lékař vystavil pacientovi neschopenku* (*врач выдал пациенту больничный лист*); *lékař pacienta uschopnil od dalšího týdne* (*врач признал пациента трудоспособным со следующей недели*); *vojenské služby neschopen* (*к военной службе не пригоден*). Jiný okruh derivátů může v češtině vyjadřovat ‚kvalitu fyzické (duševní) aktivity‘, srov.: *mužstvo se vzhopilo a zvítězilo* (SSJČ [VII] 1989: 420) (*команда собралась и одержала победу*). Řadu z uvedených metaforizovaných významů mentálních činností a vlastností v češtině konceptualizujeme jako ontologickou metaforou ve schématu ‚schopnost je entita‘ (Lakoff – Johnson 2002: 39; Machek, V. 1997: 130, 203), přičemž zdrojovou částí je v obou případech charakteristika kvality taktilního vjemu, konkrétně ‚držení‘ a ‚uchopení‘. Ekvivalentní sémantický prostor je v ruštině konceptualizován stejným schématem, zdrojově vykazuje též velkou míru shody, nicméně se liší jazykovými realizacemi.

Kořen **-chv-** ve svých derivátech vyjadřuje především ‚vysokou míru a intenzitu fyzického a duševního prožívání děje‘, přičemž zdrojově jazykové reflexe souvisejí s taktilními vjemy, srov.: *koně byli schvácení* (*лошадей загнали*); *byl uchvácen pestrostí barev* (*его увлекли пестрые цвета*). Rovněž substantivní tvary *chvat* (*приём*), *záchvat* (*приступ*) vyjadřují ‚intenzitu, rychlost, kvalitu i rozsah děje‘, srov. např. *...je značná možnost dostat srdeční záchvat* (... *получить сердечный приступ*) naznačuje postižení celého organismu, ale v ruštině, též ve spojení *silniční*

obchvat města (объездная дорога города), se implicitně reflektuje postižení celku, v daném případě lidského sídla; podobně i spojení *zápasnický chvat (приём в борьбе)* znamená zasažení celého protivníka. I významová oblast fyzického výkonu člověka spolu s pohybem je v češtině konceptualizována na základě další dílčí fáze po ‚doteku‘ schématem ontologické ‚personifikační metafory‘. Zdrojově totožnou konceptualizační strategii využívá i ruština, jak je z metafor patrné, nicméně i v tomto případě dává ruština přednost odlišným jazykovým reflexím.

Podobně jako čeština disponuje rovněž ruština totožnou zdrojovou oblastí v rámci taktických počítků s jazykovými reflexemi v podobě kořene **-хв(ат)-**. Má rozvínutou škálu souvisejících slovtvorných derivátů, srov.: **хват** *obratný, šikovný chlapík* (srov. v češtině nář. *šmat*), ale rovněž **хват** *hmat (x. снизу – podhmat, x. сверху – nadhmat); хватать* *chytati, popadat, chňapat; хватка (хваток) uchopení, hmátnutí; zručnost, grif; хватко šikovně, obratně; хваткость chápavost, vnitřnost, obratnost, šikovnost; хваточка ‚vhodný, šikovný způsob‘; хватски odvázně, bujaře, furiantsky; хватский šikovný, obratný, dovedný, zručný, bujarý; ухват* *vidlice na vytahování hrnců z ruské pece; ухватка* *příchytka, držák; ухватность* *šikovnost, zručnost; ухватить* *chytit (VRČS 5, 1962: 465)*. I v ruštině uvedený zdroj taktických vjemů vyjadřuje ontologické ‚personifikační metafory‘, přičemž cílové jazykové reflexe **-chv-** v češtině se od ruského **-хв(ат)-** liší sémanticky a často i formálně. Vytváří se tak odlišná struktura představ, což řadí české i ruské ekvivalenty do odlišných částí jazykového obrazu světa. V češtině jde především o manuální ‚zručnost‘ a ‚dovednost‘, zatímco v ruštině je sémantika často koncentrována do oblasti ‚tělesného a zdravotního stavu a schopností‘, srov.: *насколько хватает глаз* ‚co lze vidět / obsáhnout zrakem‘; *пороху не хватает* (všechn prach již vystřelil); *этого еще не хватало* (to (tak) ještě scházelo); *хвататься за животы* (popadat se směchy za břicha); *хвататься за соломинку* (chytat se stébla); *хватить через край* ‚vyjadřovat se neadekvátně situací‘; *хватить за ум* ‚vzpramatovat se‘; *кондрашка хватил кого* (klepla perka někoho); *хватать / брать за душу / сердце* ‚velmi silně něco prožívat‘; *схватывать на лету* ‚velmi rychle chápat‘.

Ruský kořen **-держ-** vychází jako český protějšek opět ze stejné zdrojové oblasti a v cílové oblasti je často konceptualizován jako ‚metafora potrubí‘, přičemž jazykové realizace sémanticky vyjadřují ‚mentální a psychické stavy člověka‘, srov.: *держатъ верх над кем* (mít navrch před kým); *держатъ в кубышке* (mít peníze v slatníku / štrozoku), ‚nepouštět do oběhu (peníze)‘; *держатъ в курсе* (peníze) ‚informovat koho‘; *держатъ в мыслях / в уме* (mít v hlavě), ‚pamatovat si na někoho‘; *держатъ в черном теле* ‚přísně jednat s někým‘; *держатъ камень за пазухой* ‚myslet a jednat se zlobou a zákeřně‘; *держатъ нос по ветру* (kam vítr, tam plášt); *держатъ под крылышком кого* (brát pod křídla), ‚pečlivě se starat o někoho‘; *держатъ себя*: 1) *jednat nějakým způsobem*; 2) *chovat se nějakým způsobem*; *держатъ порох сухим* ‚být připraven k boji‘; *держатъ себя в руках* – *držet se*; *овладатъ се*; *держатъ сердце на кого* ‚mít vztek na někoho‘.

Závěry

V článku se analyzují možnosti vzniku zejména konceptuálních metafor od zdrojů k cílové jazykové realizaci v oblasti taktických počítků, přičemž se berou v úvahu i slovtvorné souvislosti. Sleduje se porovnání česko-ruské. Na základě uvedených poznatků lze zformulovat dílčí závěry do těchto bodů.

1) Celou sféru taktických počítků jako výchozího zdroje pro jazykové reflexe v obou jazycích lze rozdělit na řadu dílčích zdrojových oblastí, přičemž pro náš výzkum jsme zvolili jako zdroj ruku a spojené s ní dílčí sekvence jednotlivých taktických úkonů.

2) Zdrojové taktilní podněty mohou v obou jazycích dosáhnout v cílové realizaci shodných konceptualizačních schémat, jako např. *rozsaħ dila ob'єм производеиия; ob'osaħ dila coдepжaиe производеиия*. Jsou konceptualizačně realizovány schématem ‚nádobý‘. Zdrojové segmenty v obou jazycích se liší.

Při shodných zdrojových pojmech, pokrývajících sémanticky odlišné oblasti, v češtině ‚zručnost‘ a ‚dovednost‘ člověka a v ruštině jeho ‚tělesný a zdravotní stav a schopnosti‘, často vznikají konceptuální metafory v totožném schématu ontologické ‚personifikační metafory‘, jako např. *этого еице не хваиало – то (так) жеище схазело; хваиаться за животы – popadat se smiħy за брiħа*.

3) Další taktilní vjemy v ruštině i češtině se nemusejí shodovat ve stejné zdrojové oblasti. Jedná se o ruský kořen *-дepж-*. Tento v oblasti cílové zasahuje sémantické pole ‚mentálního a psychického stavu člověka‘ a konceptualizuje jej metaforickým schématem ‚potrubí‘. V češtině pozorujeme odlišnou situaci, i když taktilní zdrojová oblast, vyjádřená morfémem *-држ-* je zde také bohatě zastoupena, ale metafory jsou konceptualizačně velmi pestré, počínaje ‚metaforou nádobý‘ (*мiт peníze ve slamиiku / штозoku*) a konče ontologickou metaforou na bázi ‚identifikace příčin‘ (*мыслет а jedнат se зlobou а закеїнэ*).

4) Lze uzavřít, že ve srovnávaném česko-ruském materiálu taktilních vjemů jako zdroje pro cílové oblasti metaforických jazykových realizací konceptuálního rázu, existuje řada shod v rovině zdrojové a jejího formálního vyjádření. Pokud ovšem sledujeme linii korelující sémantické ekvivalence, dostáváme se zpravidla ve srovnávaném jazyce k výsledkům odlišným. Může se lišit cílová formální jazyková realizace, typ konceptualizačního schématu, případně obojí. Linie shod formálních od zdroje až do cíle oblastí nás zpravidla zavádí sémanticky i představově zcela do jiných oblastí, což ovšem nebylo předmětem výzkumu.

Bibliographic references

- BARTMINSKI, Je. 2009. Aspects of cognitive ethnolinguistics; edited by Jörg Zinken. London Oakville: Equinox. ISBN 978-1-84553-342-7.
- BARTOS, I. 2007. Uvod do teorie rozmazanych mnozin a jejich aplikace pri modelovani jazykoveho regionu. In Region, regionalistika, regionalismus a regionaliste. České Budejovice: Vysoka skola evropskych a regionalnich studii, pp. 8–26. ISBN 978-80-86708-39-3.
- JANDA, L. 2004. Kognitivni lingvistika, Citanka textu z kognitivni lingvistiky I. [eds. Lucie Saicova Rimalova], Prague: UK FF, pp. 9–60. ISBN 80-7308-072-9.
- KOROSTENSKI, J. 2011. Jazykove reflexe někteřych aspektu konceptu 'kontejner-nadoby' v ruštině /s přihlednutím k cestině/. České Budejovice: Vysoka skola evropskych a regionalnich studii. ISBN 978-80-86708-61-4.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. 2002. Metafory, kterymi zijeme. Brno: Host. ISBN 80-7294-071-6.
- LANGACKER, R. W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar, Volume I, Theoretical Prerequisites. Stanford. ISBN 0-8047-1261-1.
- MACHEK, V. 1997. Etymologicky slovník jazyka ceskeho. Prague: Nakladatelstvi Lidove noviny. ISBN 80-7106-242-1.
- MOKIJENKO, V. – WURM, A. 2002. Cesko-rusky frazeologicky slovník. Olomouc: Univerzita Palackeho v Olomouci. ISBN 80-244-0406-09.
- NEBESKA, I. 2007. Voda v ceském jazykovem obraze sveta. In: Obraz sveta v jazyce II. Prague: Univerzita Karlova v Praze, Filozoficka fakulta, Ustav ceskeho jazyka a teorie komunikace, pp. 19-41. ISBN 978-80-7308-213-0.
- REJZEK, J. 2001. Cesky etymologicky slovník. Prague: LEDA, spol. s r. o. ISBN 80-

85927-85-3.

SAICOVA RIMALOVA L. 2007: K jazykovemu obrazu strachu v češtině. In: *Obraz sveta v jazyce II*. Prague: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta. Ustav Ceskeho jazyka a teorie komunikace. ISBN 978-80-7308-213-0.

SLOVNIK SPISOVNEHO JAZYKA CESKEHO (SSJC). 1989. D. II, III, VII. Praha. VANKOVA, I. et al. 2005. Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivni lingvistiky. Prague: Karolinum. ISBN 80-246-0919-3.

VANKOVA I. 2007. Reč, která mluví (Rec-language jako vychodisko kognitivnelingvistickeho zkoumani a konceptualizace reci v ceskem obrazu sveta). In: *Obraz sveta v jazyce II*. Prague: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta. Ustav ceskeho jazyka a teorie komunikace. ISBN 978-80-7308-213-0.

VELKY RUSKO-CESKÝ SLOVNIK. 1959. D. 4. Prague: Ceskoslovenska akademie ved.

ROSCH, E. 1977. Human categorization. In: N. Warren (ed.), *Studies in cross-cultural psychology*, N.Y.: Academic press, vol. 1, pp. 1-49.

ALEFIRENKO, F.M. 2010. *Lingvokulturologiya. Cenostno-smyslovoje prostranstvo jazyka. Ucebnoye posobiye*. Moskva: Izdatelstvo «Flinta», Izdatelstvo «Nauka» 2010. ISBN 978-5-9765-0813-2, ISBN 978-5-02-034839-4.

VORONINA, T.M. 2012. Obraznaya schema «granica» i jejo leksiceskije reprezentaciyi v ruskom jazyke: modifikaciyi prostranstva. In *Vestnik Baltijskogo federalnogo universiteta im. I. Kanta*. Vyp. 8. pp. 54 - 59 .

DAL, V. 1955. *Tolkovjy slovar živogo velikrusskogo jazyka*. T.IV. Moscow: Gosudarstvennoye izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovaroj.

KORINA, N. 2012. Kognitivnyj potencial slovoobrazovatelnyh modelej. *OPERA SLAVICA*, XXII, suppl. 1, pp. 66-80.

KUZNECOVA, A.I. – EFREMOVA, T.F. 1986. *Slovar morfem ruskogo jazyka*. Moskva: «Russkij jazyk».

RACHILINA, E.V. (ed.) 2010. A byl li koncept? Konteyner i soderžimoye v ruskom jazyke // *Lingvistika konstrukcij*. Moscow: Azbukovnik, pp. 219-246. ISBN 978-5-91172-032-2.

TICHONOV, A.N. 1985. *Slovoobrazovatelnyj slovar ruskogo jazyka*. T. I., II. Moskva: «Russkij jazyk».

CERNYCH, P.Ja. 2004. *Etimologičeskij slovar sovremennogo ruskogo jazyka*. T. I., II. M.: Rus. yaz. - Media. ISBN 5-9576-0121-7.

Words: 4 488

Characters: 32 621 (18, 12 standard pages)

Doc. Mgr. Jiri Korostenski, CSc.

University of West Bohemia

Faculty of Philosophia

Department of German and Slavonic languages and literatures

Riegrova 11, 30614 Plzeň

Czech Republic

jkoroste@kag.zcu.cz